

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ — ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

ΕΝΑ από τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάλυσής μας ἦταν νὰ ξεχωρίσωμε βαθιά, στὸ κοινωνικὸ πεδίο, τὸ κλειστὸ ἀπὸ τὸ ἀνοιχτό. Ἡ κλειστὴ κοινωνία εἶναι ἐκείνη πού τὰ μέλη της περιορίζονται ἀνάμεσά τους, ἀδιάφορα γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, πάντα ἔτοιμοι νὰ ἐπιτεθοῦν ἢ νὰ ἀμυνθοῦν, καταναγκασμένοι τέλος σὲ στάση πάλης. Τέτοια εἶναι ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία, ὅταν βγαίνει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης. Ὁ ἄνθρωπος γι' αὐτὴν ἔγινε ὅπως τὸ μυρμήγκι γιὰ τὴ μυρμηγκοφωλιά. Δὲ θάπρεπε νὰ ἐπιμείνωμε στὴν ἀναλογία· ὀφείλομε ὅμως νὰ παρατηρήσωμε ὅτι οἱ κοινότητες τῶν ὑμενοπτέρων βρίσκονται στὴν ἄκρη τῆς μᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ κύριες γραμμὲς τῆς ἐξέλιξης τῶν ζώων, ὅπως οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες στὴν ἄκρη τῆς ἄλλης, καὶ ὅτι, μ' αὐτὸ τὸ νόημα, βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία. Χωρὶς ἀμφιβολία οἱ πρῶτες ἔχουν στερεότυπη μορφή, ἐνῶ οἱ ἄλλες ποικίλλουν· ἐκεῖνες ὑπακοῦν στὸ ἔνστικτο, οἱ δεύτερες στὸ νοῦ. Ἀλλὰ ἂν ἡ φύση, ἀκριβῶς ἐπειδὴ μᾶς ἔκαμε νοητικούς, μᾶς ἀφησεν ἐλεύθερους ὡς ἓνα σημεῖο νὰ διαλέγωμε τὸν τύπο τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσής μας, μᾶς ἐπέβαλε ὅμως νὰ ζοῦμε σὲ κοινωνία. Μιὰ δύναμη σταθερῆς κατεύθυνσης, πού εἶναι γιὰ τὴν ψυχὴ ὅ,τι ἡ βαρύτητα γιὰ τὸ σῶμα, ἐξασφαλίζει τὴ συνοχὴ τῆς ὀμάδας συγκλίνοντας πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση τὶς ἀτομικὲς θελήσεις. Τέτοια εἶναι ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωση. Ἐδείξαμε ὅτι μπορεῖ νὰ διευρυνθῇ μέσα στὴν κοινωνία πού ἀνοίγεται, ἀλλὰ ὅτι ἔγινε γιὰ κοινωνία κλειστὴ. Καὶ δείξαμε ἀκόμη πῶς μιὰ κοινωνία κλειστὴ δὲ μπορεῖ νὰ ζήσει, νὰ ἀντισταθῇ σὲ ὀρισμένη διαλυτικὴ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, νὰ διατηρήσῃ καὶ νὰ μεταδώσῃ σὲ κάθε μέλος της τὴν ἀπαραίτητη ἐμπιστοσύνη, παρὰ μόνο μὲ θρησκεία βγαλμένη ἀπὸ τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία. Τούτῃ ἡ θρησκεία, πού τὴν ὀνομάσαμε στατικὴ, καὶ τούτῃ ἡ ὑποχρέωση, πού συνίσταται σὲ πίεση, εἶναι τὰ συστατικὰ τῆς κλειστῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ τὴν κλειστὴν κοινωνία στὴν ἀνοιχτὴν κοινωνία, ἀπὸ τὸ ἄστυ στὴν ἀνθρωπότητα, δὲ θὰ περάσωμε ποτὲ μὲ τὴν πο-

ρεία τῆς διεύρυνσης. Οἱ κοινωνίες αὐτὲς δὲν ἔχουν τὴν ἴδια οὐσία. Ἡ ἀνοιχτὴ κοινωνία εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ ἀγκάλιαζε κατ' ἀρχὴν ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἐκλεχτὲς ψυχὲς τὴν ὀνειρεύονται καὶ ἔτσι κάθε φορὰ πραγματώνει κάτι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της μέσα σὲ δημιουργίες ποὺ κάθε μιά τους, μὲ περισσότερο ἢ λιγώτερο βαρειά μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιτρέπει νὰ ὑπερπηδήσουμε δυσκολίες ὡς τότε ἀνυπέρβλητες. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ καθεμιὰ τους καὶ ὁ κύκλος, ποὺ στιγμιαῖα ἀνοίχτηκε, ξανακλείνεται πάλι. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ νέο χύθηκε μέσα στὸ καλοῦπι τοῦ παλιοῦ· ἡ ἀτομικὴ ἔφεση ἔγινε κοινωνικὴ πίεση· ἡ ὑποχρέωση τὰ σκεπάζει ὅλα. Αὐτὲς οἱ πρόοδοι γίνονται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση; Θὰ συμφωνήσουμε ὅτι ἡ κατεύθυνση εἶναι ἡ ἴδια, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δεχόμαστε ὅτι εἶναι πρόοδος. Καθεμιὰ ἀπ' αὐτὲς τότε θὰ προσδιοριστῇ ἀλήθεια μὲ ἓνα βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ εἶναι μιὰ ἀπλὴ μεταφορικὴ ἔκφραση· ἂν πραγματικὰ εἴχαμε κατεύθυνση ποὺ προϋπάρχει, κατὰ μῆκος τῆς ὁποίας θὰ περιοριζόταν κανεὶς νὰ προχωρῇ, τίς ἠθικὲς ἀνακαινίσεις τότε θὰ ἦταν δυνατό νὰ τίς προβλέψουμε· καὶ δὲ θὰ εἴχαμε καμμιά ἀνάγκη ἀπὸ δημιουργικὴ προσπάθεια γιὰ κάθε μιά τους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μπορεῖ κανεὶς πάντα νὰ πάρη τὴν τελευταία ἠθικὴ ἀνακαινίση νὰ τὴν ὀρίση μὲ μιὰ ἔννοια καὶ νὰ πῇ ὅτι οἱ ἄλλες περιεῖχαν μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα ἀπὸ ὅ,τι περικλείει ἡ ἔννοια τῆς τελευταίας αὐτῆς, ὅτι, κατὰ συνέπεια, ὅλες βρισκόνταν σὲ πορεία πρὸς αὐτήν. Ἀλλὰ τὰ πράγματα παίρνουν αὐτὴ τὴ μορφή μόνο ἀναδρομικά· οἱ μεταβολὲς ἦταν ποιοτικὲς καὶ ὄχι ποσοτικὲς· ξεπερνοῦσαν κάθε πρόβλεψη. Μολαταῦτα παρουσίαζαν μέσα τους ἀπὸ μιὰ πλευρά, καὶ ὄχι μόνο στὴν ἐννοιολογικὴ μετάφρασή τους, κάτι τὸ κοινό. Ὅλες ἤθελαν νὰ ἀνοίξουν ἐκεῖνο ποὺ ἦταν κλειστό· τὴν ὁμάδα, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸ προηγούμενο ἀνοιγμα συμμαζευόταν πάλι στὸν ἑαυτὸ της, τὴν ξανάφερναν κάθε φορὰ στὴν ἀνθρωπότητα. Ἄς προχωρήσουμε περισσότερο : οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς προσπάθειες δὲν ἦταν ἀκριβῶς ἡ προοδευτικὴ πραγμάτωση ἑνὸς ἰδανικοῦ, γιὰτι καμμιά ἰδέα, σφυρηλατημένη ἀπὸ πρίν, δὲ μπορούσε νὰ παρασταίνη σύνολο ἀπὸ ἐπιτεύξεις ποὺ καθεμιὰ τους, ὅταν δημιουργεῖται, θὰ δημιουργοῦσε τὴ δική της ἰδέα· καὶ ὁμως ἡ ποικιλία τῶν προσπαθειῶν θὰ συνοψιζόταν καλὰ μὲ κάτι τὸ μοναδικό : μὲ μιὰ ὁρμή, ποὺ εἶχε δώσει κλειστὲς κοινωνίες, γιὰτι δὲ μπορούσε πιά νὰ παρασύρη τὴν ὕλη, ἀλλὰ ποὺ θὰ ἀνα-

ζητήση ὕστερα, μιὰ πού τῆς ἔλειψε τὸ εἶδος, τούτη ἢ ἐκείνη τὴν προνομιοῦχο ἀτομικότητα. Ἔτσι ἡ ὁρμὴ αὐτὴ συνεχίζεται μὲ τὴ μεσολάβηση ὠρισμένων ἀνθρώπων, πού ὁ καθένας τους ἀπαρτίζει ἓνα εἶδος πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μόνο ἄτομο. Ἄν τὸ ἄτομο ἔχη πλήρη συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ἂν ὁ θύσανος ἀπὸ διαίσθηση πού περιβάλλει τὸ νοῦ του διευρύνεται ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐφαρμοστῇ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου του, ἔχομε τότε τὴ μυστικὴ ζωὴ. Ἡ δυναμικὴ θρησκεία πού ἔτσι προβάλλει, ἀντιτίθεται στὴ στατικὴ θρησκεία, πού βγῆκεν ἀπὸ τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία, ὅπως ἡ ἀνοιχτὴ κοινωνία ἀντιτίθεται στὴν κλειστὴ κοινωνία. Ἀλλὰ ὅπως ἡ νέα ἠθικὴ πνοὴ παίρνει σῶμα μόνο μὲ τὸ νὰ δανείζεται ἀπὸ τὴν κλειστὴ κοινωνία τὴ δική της φυσικὴ μορφή, πού εἶναι ἡ ὑποχρέωση, τὸ ἴδιο καὶ ἡ δυναμικὴ θρησκεία διαδίδεται μόνο μὲ εἰκόνες καὶ σύμβολα πού τῆς χορηγεῖ ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία. Περιστὸ νὰ ξαναγυρίσωμε στὰ διάφορα αὐτὰ σημεῖα. Θέλαμε μόνο νὰ ἐπιμείνωμε στὴ διάκριση πού κάμαμε ἀνάμεσα στὴν ἀνοιχτὴ κοινωνία καὶ τὴν κλειστὴ κοινωνία.

Ἄς συγκεντρωθοῦμε σ' αὐτὴ, καὶ θὰ δοῦμε νὰ ἔξαφανίζονται μεγάλα προβλήματα, νὰ μπαίνουν ἄλλα μὲ νέους ὅρους. Ὅταν ἐλέγχουν τὴ θρησκεία ἢ γίνονται ἀπολογητὲς της, λαμβάνουν ὑπ' ὄψη τους ὅ,τι ἡ θρησκεία ἔχει ἰδιαίτερα θρησκευτικὸ; Προσδέονται ἢ προσβάλλουν ἀφηγήσεις πού ἡ θρησκεία τίς χρειάζεται ἴσως γιὰ νὰ ἐπιτύχη μιὰ ψυχικὴ κατάσταση πού ἀπλώνεται· ἀλλὰ ἡ θρησκεία οὐσιαστικὰ εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια ἡ ψυχικὴ κατάσταση. Συζητοῦν τοὺς ὀρισμοὺς πού θέτει καὶ τίς θεωρίες πού ἀναπτύσσει· χρησιμοποίησε ἀλήθεια μιὰ μεταφυσικὴ γιὰ νὰ ἀποκτήσει σῶμα· ἀλλὰ, στὸ κάτω κάτω, θὰ μπορούσε νὰ πάρῃ ἄλλο σῶμα, ἀκόμη καὶ νὰ μὴν πάρῃ κανένα. Ἡ πλάνη εἶναι νὰ πιστέψη κανεὶς ὅτι περνᾷ, μὲ ἐπαύξηση ἢ μὲ τελειοποίηση, ἀπὸ τὸ στατικὸ στὸ δυναμικὸ, ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη ἢ τὴ μυθοποιΐα, καὶ τὴν ἀληθινὴ ἀκόμη, στὴ διαίσθηση. Συγχέει ἔτσι τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν ἔκφραση ἢ τὸ σύμβολό του. Τέτοια εἶναι ἡ συνηθισμένη πλάνη μιᾶς ριζικῆς νοησιαρχίας. Τὴν ξαναβρίσκομε ὅταν περνοῦμε ἀπὸ τὴ θρησκεία στὴν ἠθικὴ. Ὑπάρχει μιὰ στατικὴ ἠθικὴ, πού ὑφίσταται πράγματι ὠρισμένη ἐποχὴ, σὲ ὠρισμένη κοινωνία· κρυσταλλώθηκε στὰ ἠθῆ, τίς ιδέες, τοὺς θεσμούς· ὁ ὑποχρεωτικὸς χαρακτήρας της, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀνάγεται στὴν ἀπαίτηση πού ἔθεσε ἡ φύση τῆς κοινῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑπάρχει μιὰ δυναμικὴ ἠθικὴ, πού εἶναι ὁρ-

μή, και πού προσδένεται στη ζωή γενικά, τη δημιουργό της φύσης, ή οποία δημιούργησε την κοινωνική απαίτηση. Η πρώτη υποχρέωση, σαν πίεση που είναι, είναι υπο-νοητική. Η δεύτερη, σαν πνοή που είναι, είναι υπερ-νοητική. Αλλά επεμβαίνει ο νοῦς. Γυρεύει την αιτία της καθεμιάς έντολης, δηλαδή το νοητικό της περιεχόμενο και επειδή ο νοῦς είναι συστηματικός, πιστεύει ότι το πρόβλημα είναι να αναγάγη όλες τις ηθικές αιτίες σε μια μόνο. Έχει δα κιόλας σ' αυτό το ζήτημα μόνο τη δυσκολία της εκλογής. Γενικό συμφέρον, προσωπικό συμφέρον, φιλοτιμία, συμπάθεια, οίκτος, λογική συνοχή, κλπ., δεν υπάρχει καμμιὰ αρχή ενέργειας από την οποία να μη μπορούν να συναγούν όλη σχεδόν τη γενικά παραδεγμένη ηθική. Είναι αλήθεια ότι η εύκολία στην εργασία αυτή, και ο απλῶς κατά προσέγγιση χαρακτήρας του αποτελέσματος που δίνει, έπρεπε να μᾶς κάνουν προσεχτικούς απέναντί της. Αν κανόνες διαγωγής, σχεδόν οί ίδιοι, βγαίνουν καλά κακά από τόσο διαφορετικές αρχές, αυτό πιθανό να σημαίνει ότι καμμιὰ από τις αρχές δεν την είδαν σε ό,τι ιδιαίτερο είχε. Ο φιλόσοφος πήγε να τὸ δρέψη από τὸ κοινωνικό περιβάλλον, όπου όλα εισδύουν τὸ ένα μέσα στὸ άλλο, όπου ὁ ἐγωϊσμός και ἡ ματαιοδοξία σαβουρώνονται με κοινωνικότητα : τίποτε τὸ εκπληκτικό λοιπὸν να ξαναβρῆ σε κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὴν ηθική που τοὺς ἔβαλε, ἢ τοὺς ἄφησε. Αλλά ἡ ηθική ἢ ἴδια μένει ἀνεξήγητη, γιατί θὰ ἔπρεπε να σκάψωμε τὴν κοινωνική ζωή σαν πειθαρχία που τὴν ἀπαίτησεν ἡ φύση, και να σκάψωμε τὴ φύση τὴν ἴδια σαν κάτι που τὸ δημιούργησεν ἡ ζωή γενικά. Ἐτσι θὰ φτάναμε στη ρίζα τῆς ηθικῆς, που μάταια ἀναζητᾶ ἡ καθαρή νοησιαρχία : τούτη δὼ μόνο συμβουλές μπορεί να δίνη, να προβάλλη λόγους, που τίποτε δὲ θὰ μᾶς ἐμποδίση να ἀντικρούσωμε με ἄλλους λόγους. Για να ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ὑπονοεῖ πάντα ὅτι ἡ αιτία που ἐκεῖνος ἐπικαλεῖται εἶναι «προτιμότερη» ἀπὸ τις ἄλλες, ὅτι ἀνάμεσα στις αιτίες ὑπάρχουν διαφορὲς ἀξίας, ὅτι ὑπάρχει ἓνα γενικό ιδεῶδες για να ἀναφέρωμε σ' αὐτὸ τὸ πραγματικό. Ἐξοικονομεῖ λοιπὸν για τὸν ἑαυτό του ἓνα καταφύγιο στὴν πλατωνική θεωρία με μιὰ ιδέα τοῦ Ἁγαθοῦ που δεσπόζει σε ὅλες τις ἄλλες : οἱ λόγοι τῆς δράσης θὰ διαβαθμίζονταν κάτω ἀπὸ τὴν Ἰδέα τοῦ Ἁγαθοῦ· οἱ ἀνώτερες θὰ ἦταν ὅσες περισσότερο τὴν πλησιάζουν· ἡ ἔλξη τοῦ Ἁγαθοῦ θὰ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς υποχρέωσης. Αλλά τότε δυσκολεύεται κανεὶς πολὺ να πῆ με ποιὸ σημάδι ἀναγνωρίζομε ὅτι μιὰ διαγωγή εἶναι περισσότερο ἢ λιγώτερο κοντὰ στὸ Ἰδεῶδες Ἁ-

γαθό : ἂν τὸ ἥξαιραν, τὸ σημάδι θὰ ἦταν τὸ οὐσιῶδες καὶ ἡ Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ θὰ ἦταν περιττή. Θὰ εἶχε κανεὶς ἄλλον τόσο κόπο νὰ ἐξηγήσῃ πῶς αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες δημιουργεῖ μιὰ κυριαρχική ὑποχρέωση, πρὸ πάντων τὴν πρὸ σφιχτὴ ἀπ' ὅλες ὑποχρέωση, αὐτὴν ποὺ προσδένεται στὸ ἔθιμο, στὶς πρωτόγονες κοινωνίες τὶς οὐσιαστικὰ κλειστές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἓνα ἰδεῶδες δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ ὑποχρεωτικό, ἂν δὲν ἐνεργῇ κίολας καὶ τότε δὲν εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ποὺ ὑποχρεώνει, ἀλλὰ ἡ ἐνέργειά του. Ἡ μᾶλλον εἶναι μόνο ἡ λέξις μὲ τὴν ὁποία δηλώνομε τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐνέργειας ποὺ τὸ ὑποθέτομε ἔσχατο, ἐνέργειας ποὺ τὴ νιώθομε συνεχῆ, ἀποτέλεσμα ποὺ εἶναι τὸ ὑποθετικὸ τέρμα τῆς κίνησης ποὺ κίολας μᾶς διεγείρει. Στὸ βάθος λοιπὸν ὅλων τῶν θεωριῶν ξαναβροῖσκομε τὶς δυὸ αὐταπάτες ποὺ πολλὰς φορὲς καταγγείλαμε. Ἡ πρώτη, πολὺ γενικὴ, εἶναι νὰ φαντάζονται τὴν κίνηση σὰν βαθμιαία ἐλάττωσις στὸ μεσοδιάστημα ἀνάμεσα στὴ θέση τοῦ κινητοῦ, ποὺ εἶναι ἀκίνησις, καὶ τὸ τέρμα τοῦ ποὺ ὑποθέτουν πῶς τὸ ἔφτασαν, ποὺ καὶ αὐτὸ εἶναι ἀκίνησις, ἐνῶ οἱ θέσεις εἶναι μόνο ἀπόψεις τοῦ πνεύματος ἀπάνω στὴν ἀδιαίρετη κίνηση : ἀποτέλεσμα, ἀδυναμία νὰ ἀποκαταστήσωμε τὴν ἀληθινὴ κινητικότητα, δηλαδὴ ἐδῶ τὶς πνοὲς καὶ τὶς πιέσεις ποὺ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ἀπαρτίζουν τὴν ὑποχρέωση. Ἡ δεύτερη ἀφορᾷ πρὸ εἰδικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ παρατηρήθηκε ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ πέρα ὠρισμένη ἐξελικτικὴ διαδικασίᾳ, θέλουν νὰ ἔχουν φτάσει καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὴν ἴδια ἐξελικτικὴν διαδικασίᾳ, ἐνῶ ἡ προγενέστερη ἐξέλιξη μπορεῖ νὰ ἦταν διαφορετικὴ, ἐνῶ ἦταν δυνατό οὔτε νὰ ὑπῆρξε ἐξέλιξη ἴσαμε κεῖνο τὸ σημεῖο. Ἐπειδὴ διαπιστώνομε βαθμιαῖο ἐμπλουτισμὸ τῆς ἠθικῆς, θέλομε νὰ μὴ ὑπῆρχε πρωτόγονη ἠθικὴ, ποὺ νὰ μὴ ἀνάγεται σὲ ἀπλούστερη μορφή, ποὺ νὰ φανερώθηκε μαζὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο. Καὶ ὅμως πρέπει νὰ θέσωμε τούτῃ τὴν πρωταρχικὴν ἠθικὴν ταυτόχρονα μὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος, καὶ νὰ θέσωμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀρχὴ μιὰ κλειστὴ κοινωνία.

Ἡ διάκρισις τώρα ἀνάμεσα στὸ κλειστὸ καὶ τὸ ἀνοιχτό, ἀναγκαῖα γιὰ νὰ λύσωμε ἢ νὰ εξαφανίσωμε τὰ θεωρητικὰ προβλήματα, στὴν πράξις μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ ; Δὲ θὰ ἦταν μεγάλη ἡ ὠφέλειά της, ἂν ἡ κλειστὴ κοινωνία ἀπαρτιζόταν πάντα ἀπὸ τὸ ξανακλείσιμο ὕστερα ἀπὸ τὸ στιγμιαῖο ἀνοιγμα. Μάταια τότε θὰ ἀνέβαιναν ἀτελεύτητα στὸ παρελθόν, δὲ θὰ φταναν ποτὲ στὸ πρωτόγονο· τὸ φυσικὸ δὲ θὰ ἦταν παρὰ μιὰ

παγίωση τοῦ ἀποκτημένου. Ἀλλά, τώρα μόλις τὸ εἶπαμε, ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐντελῶς διαφορετική. Ὑπάρχει μιὰ θεμελιώδης φύση, καὶ ὑπάρχουν καὶ ἐπιτεύξεις, πού, μπαίνοντας πάνω ἀπὸ τὴ φύση, τὴ μιμοῦνται χωρὶς νὰ συγγέωνται μαζί της. Λίγο λίγο θὰ μεταφερόταν κανεὶς σὲ πρωταρχικὴ κλειστὴ κοινωνία, πού τὸ γενικό της σχέδιο θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὸ διάγραμμα τοῦ γένους μας ὅπως ἡ μυρμηγκοφωλιὰ μὲ τὸ μυρμήγκι, μὲ τούτη πάντα τὴ διαφορὰ, ὅτι στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ λεπτομέρεια τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης εἶναι δοσμένη ἀπὸ πρῖν, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἔχομε μόνο τὶς μεγάλες γραμμές, μερικὲς κατευθύνσεις, ὅσο φυσικὸ προσχηματισμὸ χρειάζεται ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀμέσως στὰ ἄτομα κατάλληλο κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου σήμερα ἀσφαλῶς θὰ προσφεροῦν μόνο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, ἂν οἱ διατάξεις του εἶχαν ἐξαιρετικὴ ἀπό ἄλλες. Ἀλλὰ ἡ φύση εἶναι ἀδιάφθορη. Εἶχαν ἄδικο νὰ ποῦν «διώξτε τὸ φυσικό, ξανάρχεται καλπάζοντας», γιατί τὸ φυσικὸ δὲν ἀφήνεται νὰ τὸ διώξουν. Εἶναι πάντα ἐκεῖ. Ξαίρομε τί πρέπει νὰ σκεφτόμαστε γιὰ τὴ μεταδικότητα τῶν ἀποκτημένων χαρακτήρων. Εἶναι λίγο πιθανό, ὅτι μιὰ ἔξη μεταδίδεται ποτέ· ἂν αὐτὸ γίνῃ, ὀφείλεται στὴν τυχαία συνάντηση ἑνὸς τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπὸ εὐνοϊκοὺς ὄρους, πού ἀσφαλῶς δὲ θὰ ἐπαναληφθῇ ἀρκετὰ ὥστε νὰ ἐμφυτεύσῃ τὴν ἔξη στὸ γένος. Στὰ ἥθη, στοὺς θεσμούς, στὴ γλῶσσα ἀκόμη ἀποθηκεύονται οἱ ἠθικὲς ἐπιτεύξεις· ἔπειτα διοχετεύονται μὲ τὴν ἀγωγή ὅλων τῶν στιγμῶν τῆς ζωῆς· ἔτσι περνοῦν ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ἔξεις πού στὸ τέλος τὶς πιστεύουν κληρονομικές. Ἀλλὰ ὅλα συνωμοτοῦν γιὰ νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ λανθασμένη ἐρμηνεία: κακὰ τοποθετημένη φιλοτιμία, ἐπιφανειακὴ αἰσιοδοξία, παραγνώριση τῆς ἀληθινῆς φύσης τῆς προόδου, τέλος καὶ πρὸ πάντων μιὰ πολὺ διαδομένη σύγχυση ἀνάμεσα στὴν ἐμφυτὴ τάση, πού εἶναι ἀλήθεια μεταδοτὴ ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί, καὶ τὴν ἀποκτημένη ἔξη πού μπολιάστηκε πάνω στὴ φυσικὴ τάση. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι τούτη ἡ πεποίθηση ἐβάρυνε ἀκόμη καὶ στὴ θετικὴ ἐπιστήμη, ἢ ὅποια τὴ δέχτηκε ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη παρὰ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ καὶ τὸν ἀμφισβητήσιμο χαρακτήρα τῶν γεγονότων πού ἐπικαλοῦνται πρὸς ὑποστήριξή των, καὶ πού τὴν ξανάστειλε πάλι στὴν κοινὴ γνώμη δυναμώνοντάς την μὲ τὸ ἀδιαφιλονίκητο κῦρος της. Τίποτε τὸ πιὸ διδαχτικὸ ὡς πρὸς αὐτὸ ἀπὸ τὸ βιολογικὸ καὶ ψυχολογικὸ ἔργο τοῦ Ἑρμπερτ Σπένσερ. Στηρίζεται ἐντελῶς σχεδὸν στὴν κληρονομικὴ μετάδοση τῶν

ἀποκτημένων χαρακτηριστικῶν. Καὶ διαπότισε, τὸν καιρὸ τῆς δημοτικότητάς της, τῇ σκέψῃ τῶν σοφῶν γιὰ τὴν ἐξέλιξη. Ἐλοιπὸν, στὸ Σπένσερ ἦταν μόνο ἡ γενίκευση μιᾶς θέσης, πὺ παρουσιάστηκε στὰ πρῶτα τοῦ ἔργου, ἀπάνω στὴν κοινωνικὴ πρόοδο: ἡ μελέτη τῶν κοινοτήτων τὸν εἶχε στὴν ἀρχὴ ἀπασχολήσει ἀποκλειστικά· μόνο ἀργότερα ἤρθε στὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς. Ἔτσι, μιὰ κοινωνιολογία πὺ φαντάζεται ὅτι δανεῖζεται ἀπὸ τὴ βιολογία τὴν ἰδέα τῆς κληρονομικῆς μετάδοσης τοῦ ἀποκτημένου δὲν κάνει παρὰ νὰ παίρνῃ πίσω ὅ,τι ἡ ἴδια εἶχε δανείσει. Ἡ ἀναπόδεικτη φιλοσοφικὴ θέση ἐπῆρε ψεύτικο ὕφος ἐπιστημονικῆς βεβαιότητος περνώντας ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ μένει φιλοσοφία, καὶ εἶναι ὅσο ποτὲ μακρυνὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἔχη ἀποδειχτῆ. Ἄς κρατιόμαστε λοιπὸν στὰ γεγονότα πὺ διαπιστώνουμε καὶ στὶς πιθανότητες πὺ ὑποβάλλουν: κρίνουμε ὅτι, ἂν ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο βγάζουμε ὅ,τι ἀπόθεσε μέσα τοῦ ἡ ἀγωγή κάθε στιγμῆς, θὰ τὸν βρῖσκουμε τὸν ἴδιο ἢ σχεδὸν τὸν ἴδιο μὲ τοὺς πιὸ ἀπόμακρους προγόνους τοῦ (1)

Τί συμπέρασμα νὰ βγάλουμε ἀπὸ δῶ; Ἄφοῦ οἱ διαθέσεις τοῦ εἴδους ὑπάρχουν, ἀναλλοίωτες, στὸ βάθος τοῦ καθενός μας, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ λάβουν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ὑπ' ὄψη των ὁ ἠθικολόγος καὶ ὁ κοινωνιολόγος. Βέβαια μόνο σὲ πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ ἀνθρώπων δόθηκε νὰ σκαλίσουν πρῶτα κάτω ἀπὸ τὸ ἀποκτημένο, ἔπειτα κάτω ἀπὸ τὴ φύση, καὶ νὰ ξανατοποθετηθοῦν μέσα στὴν ὁρμὴ τὴν ἴδια τῆς ζωῆς. Ἄν τέτοια προσπάθεια μπορούσε νὰ γενικευθῆ, ἡ ὁρμὴ δὲ θὰ σταματοῦσε σὰν σὲ ἀδιέξοδο στὸ ἀνθρώπινο εἶδος, οὔτε κατὰ συνέπεια σὲ κοινωνία κλειστή. Δὲν

1. Λέμε «σχεδὸν», γιὰτὶ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὰ ποικίλα πὺ τὸ ἔμψυχο ὄν ἐπιφέρει, κατὰ κάποιον τρόπο, πάνω στὸ θέμα πὺ τοῦ χορήγησαν οἱ γονεῖς τοῦ. Ἄλλὰ ἐπειδὴ τὰ ποικίλα αὐτὰ εἶναι τυχαῖα καὶ δημιουργοῦνται σὲ ὅποιαδήποτε κατεύθυνση, δὲν μπορούν νὰ προστεθοῦν τὸ ἓνα μὲ τὰ ἄλλα στὴν ἀκολουθία τοῦ χρόνου γιὰ νὰ τροποποιήσουν τὸ εἶδος. Γιὰ τὴ θέση τῆς μεταδοτικότητος τῶν ἀποκτημένων χαρακτήρων, καὶ γιὰ ἐξελικτικὴ θεωρία πὺ θὰ βασιζόταν σ' αὐτήν, βλέπε τὴ Δημιουργικὴ ἐξέλιξη (L'Évolution créatrice), κεφ. I.

Ἄς προσθέσωμε, ὅπως τὸ παρατηρήσαμε κιόλας, ὅτι τὸ ἀπτόμο ἄλμα πὺ μᾶς ἔδωσε τὸ ἀνθρώπινο γένος, μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήθηκε σὲ περισσότερα σημεία τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου μὲ ἀτελῆ ἐπιτυχία, καταλήγοντας ἔτσι σὲ «ἀνθρώπους», πὺ μπορούν, ἂν θέλουν, νὰ τοὺς δώσουν αὐτὸ τὸ ὄνομα, μὰ πὺ δὲν εἶναι ἀναγκαστικά δικοὶ μας πρόγονοι.—Σ. τ. σ.

είναι λιγώτερο ἀληθινὸ ὅτι οἱ προνομιούχοι αὐτοὶ θὰ ἤθελαν νὰ παρασύρουν μαζί των τὴν ἀνθρωπότητα· μὴ μπορώντας νὰ μεταδώσουν σὲ ὅλους τὴν ψυχικὴ των κατάστασις σὲ ὅ,τι ἔχει βαθύ, τὸ μεταθέτουν ἐπιφανειακά· ἀναζητοῦν μιὰ μετάφρασις τοῦ δυναμικοῦ σὲ στατικόν, πού νὰ μπορῆ ἡ κοινωνία νὰ τὴ δεχτῆ καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ τελειωτικὴ μὲ τὴν ἀγωγή. Ἐ λοιπόν, στὸ ἔργο τους αὐτὸ ἐπιτυχαίνουν μόνο σὲ ὅσο βαθμὸ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὴν φύσιν. Τὴ φύσιν αὐτὴ, ἡ ἀνθρωπότητα στὸ σύνολό της δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τὴ βιάσῃ. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ τὴν παραμερίσῃ. Καὶ δὲ θὰ τὴν παραμερίσῃ παρὰ μόνο ἂν γνωρίζῃ τὸ σχηματισμὸ της. Τὸ ἔργο θὰ ἦταν δύσκολο, ἂν γι' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ ριχτῆ στὴ μελέτη τῆς ψυχολογίας γενικά. Ἀλλὰ πρόκειται μόνο γιὰ ἓνα ἰδιαίτερο σημεῖο : τὴν ἀνθρώπινη φύσιν στὴν προδιάθεσίν της γιὰ ὠρισμένη κοινωνικὴ μορφή. Λέμε ὅτι ὑπάρχει φυσικὴ ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀόριστα προσχηματισμένη μέσα μας, πού ἡ φύσιν φρόντισε νὰ μᾶς προμηθεύσῃ ἀπὸ πρὶν τὸ διάγραμμά της, ἀφήνοντας κάθε ἐλευθερία στὸ νοῦ μας καὶ στὴ θέλησίν μας γιὰ νὰ ἀκολουθήσωμε τὴν ἐνδειξὴν της. Τὸ ἀόριστο καὶ ἀτελὲς αὐτὸ διάγραμμα θὰ ἀντιστοιχοῦσε, στὸ πεδίο τῆς ἔλλογης καὶ ἐλεύθερης δράσης, μὲ τὸ ἀκριβολογημένον σχέδιον τῆς μυρμηγκοφωλιᾶς ἢ τῆς κυψέλης, στὴν περίπτωσιν τοῦ ἐνστίκτου, στὸ ἄλλο ἄκρον σημεῖο τῆς ἐξέλιξης. Θὰ εἶχαμε λοιπὸν μόνο ἓνα ἀπλὸν διάγραμμα νὰ ξαναβροῦμε.

Ἀλλὰ πῶς νὰ τὸ ξαναβροῦμε, ἀφοῦ τὸ ἀποκτημένο σκεπάζει τὸ φυσικόν ; Θὰ δυσκολευόμασταν νὰ ἀπαντήσωμε, ἂν ἔπρεπε νὰ δώσωμε ἓνα μέσο γιὰ ἔρευνα πού θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστῆ αὐτόματα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι πρέπει νὰ προχωρήσωμε μὲ ψηλαφήματα καὶ διατομές, νὰ ἀκολουθοῦμε ταυτόχρονα πολλὰς διαφορετικὰς μεθόδους πού κάθε μιὰ τους μόνο σὲ δυνατότητες ἢ πιθανότητες ὀδηγοῦσε : διασταυρωνόμενα τὰ ἀποτελέσματά των θὰ ἐξουδετέρωναν ἢ θὰ ἐδυνάμωναν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο· θὰ εἶχαμε ἀμοιβαῖες ἐπαληθεύσεις καὶ διορθώσεις. Ἔτσι, θὰ λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν του τοὺς «πρωτόγονους», χωρὶς νὰ ξεχνᾷ ὅτι καὶ σ' αὐτοὺς ἓνα στρώμα ἀπὸ ἐπιτεύξεις σκεπάζει τὴν φύσιν, ἔστω κι ἂν εἶναι ἴσως λιγώτερο πυκνὸν ἀπὸ τὸ δικόν μας. Θὰ παρατηρήσῃ τὰ παιδιά, χωρὶς νὰ ξεχνᾷ ὅτι ἡ φύσιν φρόντισε γιὰ τὶς διαφορὰς τῆς ἡλικίας, καὶ ὅτι τὸ παιδικὸ φυσικὸ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ ἀνθρώπινον φυσικόν· τὸ παιδί πρὸ πάντων εἶναι ἀπομιμητὴς, καὶ ὅ,τι σ' αὐτὸ μᾶς φαίνεται ἀυθόρητο, συχνὰ εἶναι ἀποτελέσματα ἀγωγῆς πού τοῦ

τῇ δίνομε χωρὶς νὰ τὸ προσέξωμε. Ἐὰν ἡ κατ' ἐξοχὴν πληροφοριοδοτικὴ μας πηγὴ θὰ εἶναι ἡ ἐνδοσκοπία. Θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε ἐκεῖνο τὸ βάθος τῆς κοινωνικότητος ὅπως καὶ τῆς ἀκοινωνησίας, πού θὰ ἐμφανίζοταν στὴ συνείδησή μας, ἂν ἡ συγκροτημένη κοινωνία δὲν εἶχε βάλει μέσα μας τὶς ἕξεις καὶ τὶς διαθέσεις πού μᾶς προσαρμόζουν σ' αὐτήν. Μόνο ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἔχομε πιά τὴν ἀποκάλυψή της, μέσα σὲ μιὰ ἀστραπή. Θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀνακαλέσωμε καὶ νὰ τὴ στερεώσωμε.

Ἄς ποῦμε πρῶτα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔγινε γιὰ πολὺ μικρὸς κοινωνίες. Ὅτι τέτοιες ἦταν οἱ πρωτόγονες κοινωνίες, τὸ δέχονται γενικά. Ἐὰν πρέπει νὰ προσθέσωμε ὅτι ἡ παλιὰ ψυχικὴ κατάστασις παραμένει, κρυμμένη κάτω ἀπὸ ἕξεις, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲ θὰ ὑπῆρχε πολιτισμός. Ἀπωθημένη, ἀδύναμη, διαμένει πάντα στὰ βάθη τῆς συνείδησης. Ἄν δὲ φτάνη ὡς τὸ σημεῖο νὰ προκαλῆ πράξεις, ἐκδηλώνεται μὲ λόγια. Σ' ἓνα μεγάλο ἔθνος, μπορεῖ κοινότητες νὰ διοικοῦνται μὲ τρόπο πού νὰ ἱκανοποιῇ ὅλους· ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ κυβέρνησις πού θὰ ἀποφάσιζαν οἱ πολῖτες νὰ ἀνακηρύξουν καλή; Θὰ πιστέψουν ὅτι τὴν ἐπαινοῦν ἀρκετά, ὅταν θὰ ποῦν ὅτι ἡ κυβέρνησις αὐτὴ εἶναι ἡ λιγώτερο κακὴ ἀπ' ὅλες, καὶ μόνο μ' αὐτὸ τὸ νόημα εἶναι ἡ καλύτερη. Αὐτό, γιατί ἡ δυσαρέσκεια ἐδῶ γεννήθηκε μαζί τους. Ἄς παρατηρήσωμε ὅτι ἡ τέχνη γιὰ τὴν κυβέρνησις ἑνὸς μεγάλου λαοῦ εἶναι ἡ μόνη γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχουν προπαρασκευαστικὲς τεχνικὲς, οὔτε ἀποτελεσματικὴ ἀγωγή, πρὸ πάντων ἂν πρόκειται γιὰ τὰ ὑψηλότερα ὑπουργήματα. Πολιτικοὶ ἄνδρες μὲ κάποιο ἀνάστημα εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιοι, γιατί πρέπει νὰ λύουν σὲ κάθε στιγμὴ ἓνα πρόβλημα πού ἡ ἔκτασις πού πῆραν οἱ κοινωνίες ἴσως τὸ ἔκαμε ἄλυτο. Μελετήστε τὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων μεγάλων ἐθνῶν: θὰ βρῆτε πολλοὺς μεγάλους σοφοὺς, μεγάλους καλλιτέχνες, μεγάλους στρατιῶτες, μεγάλους εἰδικούς σὲ κάθε ὕλη, — ἀλλὰ πόσους μεγάλους πολιτικούς ἄνδρες;

Ἡ φύσις, πού θέλησε μικρὸς κοινωνίες, ἀνοίξε μολαταῦτα τὴ θύραν γιὰ τὸ μέγαλωμά των. Γιατὶ τὸ ἴδιο θέλησε καὶ τὸν πόλεμον, ἢ τουλάχιστον ἔβαλε στὸν ἄνθρωπον ὅρους ζωῆς πού ἔκαμαν τὸν πόλεμον ἀναπόφευχτον. Ἐ λοιπόν, ἀπειλὲς πολέμου μπορεῖ νὰ κάμουν πολλὲς μικρὸς κοινωνίες νὰ ἐνωθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν κοινὸ κίνδυνον. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἐνώσεις αὐτὲς σπάνια διακοῦν. Πάντως καταλήγουν σὲ ἄθροισμα κοινωνιῶν πού ἀνήκει στὴν ἴδια τάξιν μεγέθους στὴν ὁποία βρίσκεται καὶ ἡ κάθε μιά τους. Μὲ κάποιο ἄλλο νόημα μᾶλλον ὁ πόλε-

μος βρίσκεται στην ἀρχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν. Αὐτὲς γεννήθη-
 καν ἀπὸ καταλήσεις. Ἄκόμη κι ἂν ὁ πόλεμος δὲ σκόπευε στὴν
 ἀρχὴ τὴν κατάκτηση, καταλήγει σὲ κατάκτηση, τόσο βρίσκει βο-
 λικὸ ὁ νικητὴς νὰ ἰδιοποιηθῆ τις γαῖες τοῦ νικημένου, καὶ μά-
 λιστα τοὺς πληθυσμούς, γιὰ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν ἐργασία
 τους. Ἔτσι σχηματίστηκαν ἄλλοτε οἱ μεγάλες ἄσιατικὲς αὐτο-
 κρατορίες. Ὅλες ἔπεσαν σὲ ἀποσύνθεση, κάτω ἀπὸ ποικίλες ἐπι-
 δράσεις, στὴν πραγματικότητα γιὰτὶ ἦταν πολὺ μεγάλες ὥστε
 νὰ μπορέσουν νὰ ζήσουν. Ὅταν ὁ νικητὴς παραχωρῆ στοὺς ὑπο-
 δουλωμένους πληθυσμούς μιὰ φαινομενικὴ ἀνεξαρτησία, τὸ ἄ-
 θροισμα διαρκεῖ περισσότερο χρόνο : μάρτυρας ἡ ρωμαϊκὴ αὐτο-
 κρατορία. Ἀλλὰ ὅτι τὸ πρωτόγονο ἔνστικτο παραμένει, ὅτι ἐξ-
 ασκεῖ διαρρηκτικὴ ἐνέργεια, δὲν εἶναι ἀμφίβολο. Δὲν ἔχομε
 παρὰ νὰ τὸ ἀφήσωμε ἐλεύθερο, καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκοδομὴ καταρ-
 ρέει. Ἔτσι προβάλλει ἡ φεουδαρχία σὲ διαφορετικοὺς τόπους,
 ὕστερα ἀπὸ διαφορετικὰ γεγονότα, καὶ μὲ διαφορετικοὺς ὄρους·
 τὸ μόνο κοινὸ πὺ εἶχεν ἦταν ἡ ἀφαίρεση τῆς βίας πὺ ἐμπόδι-
 ζε τὴν κοινωνία νὰ ἐξαρθρωθῆ· ἡ ἐξάρθρωση ἔγινε τότε μόνη
 της. Ἄν μεγάλα ἔθνη μπόρεσαν στοὺς νεώτερους χρόνους νὰ συγ-
 κροτηθοῦν στερεά, αὐτὸ ἔγινε γιὰτὶ ὁ καταναγκασμὸς, ἡ συνε-
 κτικὴ βία πὺ ἐξασκίονταν στὸ σύνολο ἀπ' ἔξω καὶ ἐκ τῶν ἄνω,
 ἔδωσε λίγο λίγο τὴ θέση του σὲ ἐνωτικὴ ἀρχὴ πὺ ἔβγαινε ἀπὸ
 τὰ βάθη τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τις ἐνωμένους στοιχειώδεις κοινωνίες,
 δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν περιοχὴ τῶν διαρρηκτικῶν δυνάμεων
 στίς ὁποῖες πρόκειται νὰ ἀντιτάξωμε ἀδιάκοπη ἀντίσταση.
 Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ, μόνη ἱκανὴ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν τάση τῆς
 ἐξάρθρωσης, εἶναι ὁ πατριωτισμὸς. Οἱ ἀρχαῖοι τὸν ἤξαιραν
 καλά· ἐλάτρευαν τὴν πατρίδα, καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ποιητὲς
 των εἶναι πὺ εἶπε ὅτι εἶναι γλυκὺς ὁ θάνατος γιὰ τὴν
 πατρίδα. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴ τὴν προσήλω-
 ση πρὸς τὴν πόλη, ὁμάδα ἄκόμη τοποθετημένη κάτω ἀπὸ
 τὴν ἐπίκληση τοῦ θεοῦ πὺ θὰ τὴ βοηθήσῃ στίς μάχες, ὡς τὸν
 πατριωτισμὸ πὺ εἶναι ἀρετὴ τόσο τῆς εἰρήνης ὅσο καὶ τοῦ πο-
 λέμου, πὺ μπορεῖ νὰ χρωματισθῆ μὲ μυστικότητα χωρὶς νὰ ἀνα-
 κατεύῃ στὴ θρησκεία τὸν ὑπολογισμὸ, πὺ καλύπτει ἕνα μεγά-
 λο τόπο καὶ διεγείρει ἕνα ἔθνος, πὺ ἀναρροφᾷ μόνος του ὅ,τι
 καλύτερο ὑπάρχει στίς ψυχές, πὺ τέλος ἀποτελέστηκε ἀργὰ καὶ
 μὲ εὐλάβεια ἀπὸ ἐνθυμήματα καὶ ἀπὸ ἐλπίδες, μὲ ποίηση καὶ
 μὲ ἀγάπη, μὲ λίγο ἀπὸ ὅλες τις ἠθικὲς ὁμορφιὲς πὺ ὑπάρχουν
 κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, ὅπως τὸ μέλι ἀπὸ τὰ λουλούδια. Χορεία-

ζόταν αίσθημα τόσο ύψηλό, μιμητικό τῆς μυστικῆς κατάστασης, γιὰ νὰ νικήσῃ ἓνα τόσο βαθύ αἴσθημα ὅπως ὁ φυλετικὸς ἐγωϊσμός.

Ποιὸ εἶναι, τώρα, τὸ πολίτευμα μιᾶς κοινωνίας πὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης; Εἶναι δυνατὸ νὰ ἄρχισε πράγματι ἡ ἀνθρωπότητα ἀπὸ οἰκογενειακὲς ομάδες διασκορπισμένες καὶ ἀπομονωμένες. Ἄλλὰ αὐτὲς ἦταν κοινωνίες σὲ ἐμβρυώδη κατάσταση, καὶ ὁ φιλόσοφος δὲν πρέπει νὰ ζητήσῃ σ' αὐτὲς τίς οὐσιώδεις τάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁ φυσιολόγος δὲ θὰ πληροφορηθῇ τίς ἕξεις ἐνὸς εἴδους ἀπευθυνόμενος στὸ ἔμβρυο. Πρέπει νὰ πάρωμε τὴν κοινωνία τῆ στιγμῆ πὺ εἶναι πλήρης, δηλαδὴ ἱκανὴ νὰ ἀμυνθῇ, καὶ κατὰ συνέπεια, ὅσο μικρὴ κι ἂν εἶναι, ὁργανωμένη γιὰ τὸν πόλεμο. Ποιὸ θὰ εἶναι λοιπόν, μὲ τὸ σαφὲς αὐτὸ νόημα, τὸ φυσικὸ τῆς πολίτευμα; Ἄν δὲν ἐπρόκειτο νὰ βεβηλώσωμε τίς ἑλληνικὲς λέξεις μὲ τὸ νὰ τίς ἐφαρμόσωμε σὲ μιὰ βαρβαρότητα, θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι τὸ μοναρχικὸ ἢ ὀλιγαρχικὸ, πιθανὸ καὶ τὰ δυὸ μαζί. Τὰ πολιτεύματα αὐτὰ στὴν ὑποτυπώδη κατάσταση συγχέονται: χρειάζεται ἀρχηγός, καὶ δὲν ὑπάρχει κοινότητα χωρὶς προνομιούχους πὺ νὰ δανείζονται ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ κάτι ἀπὸ τὸ κῦρος του, ἢ πὺ νὰ τοῦ τὸ δίνουν, ἢ μᾶλλον πὺ νὰ τὸ κρατοῦν κι αὐτοὶ καὶ ὁ ἀρχηγὸς ἀπὸ κάποια ὑπερφυσικὴ δύναμη. Ἀπόλυτη εἶναι ἡ προσταγὴ ἀπὸ τὴ μιά, ἀπόλυτη εἶναι ἡ ὑποταγὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Εἶπαμε πολλὰ φορὲς ὅτι οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες καὶ οἱ κοινωνίες τῶν ὑμενοπτέρων κατέχουν τὰ ἄκρα τῶν δυὸ κύριων γραμμῶν τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης. Ὁ θεὸς νὰ μᾶς φυλάγῃ νὰ τίς ἐξισώσωμε! Ὁ ἄνθρωπος εἶναι νοητικὸς καὶ ἐλεύθερος. Ἄλλὰ πρέπει νὰ θυμόμαστε πάντα ὅτι ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἦταν μέσα στὸ σχέδιο γιὰ τὴ σύσταση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ὅπως καὶ μέσα στὸ σχέδιο τῆς μέλισσας, ὅτι ἦταν ἀναγκαία, ὅτι ἡ φύση δὲ μπόρεσε νὰ ἐμπιστευτῇ ἀποκλειστικὰ γι' αὐτὸ τὸ ἔργο τίς ἐλεύθερες θελήσεις μας, καὶ ὅτι ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀναγκάστηκε νὰ ἐνεργήσῃ ἔτσι ὥστε ἓνας ἢ μερικοὶ νὰ προστάζουν καὶ οἱ ἄλλοι νὰ ὑπακούουν. Στὸν κόσμον τῶν ἐντόμων, ἡ ποικιλία τῶν κοινωνικῶν λειτουργικῶν εἶναι δεμένη μὲ διαφορὰ στὴν ὁργάνωσιν· ἔχομε ἐκεῖ «πολυμορφισμό». Θὰ ποῦμε τότε ὅτι στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες ἔχομε «διμορφισμό», ὄχι πιά φυσικὸ καὶ ψυχικὸ μαζί ὅπως στὸ ἔντομον, ἀλλὰ μόνο ψυχικὸ; Τὸ πιστεύομε, ὑπὸ τὸν ὄρον πάντα ὅτι ἐννοεῖται πὺς ὁ διμορφισμὸς αὐτὸς δὲ χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ δυὸ κατηγορίες πὺ νὰ μὴ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν ἢ μιὰ

στην ἄλλη, γιατί οἱ ἄνθρωποι τῆς πρώτης γεννιοῦνται ἄρχηγοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἄλλης ὑπήκοοι. Ἡ πλάνη τοῦ Νίτσε στάθηκε ὅτι πίστεψε σὲ διαίρεση τέτοιου εἴδους : ἀπὸ τῆ μιᾶ οἱ «σκλάβοι», ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ «αὐθέντες». Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ διμορφισμὸς τις περισσότερες φορές κάνει καθέναν ἀπὸ μᾶς τὴν ἴδια ὥρα ἄρχηγὸ πὺν ἔχει τὸ ἐνστικτο νὰ διατάζη καὶ ὑπήκοο πὺν εἶναι ἔτοιμος νὰ ὑπακούη, καὶ ἄς κυριαρχῆ ἢ δεύτερη τούτη τάση σὲ σημείο πὺν νὰ εἶναι ἢ μόνη πὺν φαίνεται στοὺς περισσότερους ἄνθρώπους. Ὁ διμορφισμὸς μας μπορεῖ νὰ παραβληθῆ μετὰ τὸ διμορφισμὸ τῶν ἐντόμων, γιατί ὑπονοεῖ ἔμμεσα δυὸ ὄργανώσεις, δυὸ ἀδιαίρετα συστήματα ἀπὸ ποιότητες (ἀπὸ τις ὁποῖες μερικὲς θὰ ἦταν ἐλαττώματα στὰ μάτια τοῦ ἠθικολόγου) : προτιμοῦμε τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο σύστημα, ὄχι στις λεπτομέρειες, ὅπως θὰ γινόταν ἂν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκτήσωμε ἕξεις, ἄλλὰ μετὰ μιᾶς, μετὰ τρόπο καλειδοσκοπικό, ὅπως πρέπει νὰ γίνεται μετὰ ἓνα φυσικό διμορφισμό, πὺν μπορεῖ ἐντελῶς νὰ παραβληθῆ μετὰ τὸ διμορφισμό τοῦ ἔμβρου, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διαλέξη ἄνευ μετὰ δυὸ φύλα. Τοῦτο τὸ πρᾶγμα τὸ βλέπομε καθαρὰ σὲ καιρὸ ἐπανάστασης. Πολίτες σεμνοὶ, ταπεινοὶ καὶ ὑπάκοοι ἕως τότε, ξυπνοῦν ἓνα πρωτὶ μετὰ τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι οἱ ὄδηγοὶ τῶν ἄνθρώπων. Τὸ καλειδοσκοπιο, πὺν εἶχε κρατηθῆ στερεό, πῆρε στροφή, καὶ ἔγινε μιᾶ μεταμόρφωση. Τὸ ἀποτέλεσμα κάποτε εἶναι καλό : ἀποκαλύφθηκαν μεγάλοι ἄνθρωποι δράσης, πὺν οἱ ἴδιοι δὲ γνώριζαν τὸν ἑαυτὸ τους. Ἀλλὰ γενικὰ εἶναι δυσάρεστο. Σὲ τίμους καὶ ἠπιους ἄνθρώπους προβάλλει ξαφνικὰ ἔκ τῶν κάτω μιᾶ ἄγρια προσωπικότητα, πὺν εἶναι ἢ προσωπικότητα ἑνὸς ἀτελοῦς ἄρχηγου. Καὶ ἐδῶ ἐμφανίζεται ἓνα χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ «πολιτικοῦ ζώου» πὺν εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

Δὲ θὰ φτάσωμε ἀλήθεια ὡς τὸ σημείο νὰ ποῦμε ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τοῦ ἄρχηγου πὺν ἀποκοιμᾶται μέσα μας στὸ βάθος εἶναι ἢ ἀγριότητα. Ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἢ φύση, σφαγέας τῶν ἀτόμων καὶ ταυτόχρονα γεννήτρα τῶν εἰδῶν, θὰ θέλησε τὸν ἄρχηγὸ ἀνηλεῆ, ἂν πρόβλεψε ἄρχηγούς. Ὁλόκληρη ἢ ἱστορία μαρτυρᾶ γι' αὐτό. Ἀνήκουστες ἑκατόμβες, ὕστερα ἀπὸ τὰ χείροτερα μαρτύρια, διατάχτηκαν μετὰ τέλεια ψυχραιμία ἀπὸ ἄνθρώπους πὺν οἱ ἴδιοι μᾶς κληροδότησαν τὴν ἀφήγησή τους, λαξευμένη σὲ τὴν πέτρα. Θὰ ποῦν ὅτι τὰ πρᾶγματα αὐτὰ ἔγιναν σὲ πολὺ παλιούς καιρούς. Ἀλλὰ ἂν ἄλλαξε ἢ μορφή, ἂν ὁ χριστιανισμὸς ἔβαλε τέλος σὲ ὠρισμένα ἐγκλήματα ἢ τουλάχιστο κατώρθωσε νὰ μὴ καυχιόνται γι' αὐτὰ, ἢ ἂν-

θρονοκτονία πολὺ συχνὰ ἔμεινε ἡ *ratio ultima* (ἔσχατος λόγος), ὅταν δὲν εἶναι ἡ *prima* (ὁ πρῶτος) τῆς πολιτικῆς. Θηριωδία, ἀσφαλῶς, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως ἡ φύση εἶναι ὑπεύθυνη ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἡ φύση ἀλήθεια δὲ διαθέτει οὔτε φυλάκιση οὔτε ἔξορία· γνωρίζει μόνο τὴν καταδίκη σὲ θάνατο. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ἀνακαλέσωμε μιὰ ἐνθύμηση. Μᾶς ἔτυχε νὰ δοῦμε ξένους εὐγενεῖς, πού ἤρθαν ἀπὸ μακρὰ ἀλλὰ ἦσαν ντυμένοι ὅπως ἔμεῖς καὶ μιλοῦσαν γαλλικὰ ὅπως ἔμεῖς, νὰ κάνουν τὸν περίπατό τους, ὁμιλητικοὶ καὶ ἀξιαγάπητοι, ἀνάμεσά μας. Λίγο καιρὸ ὕστερα μαθαίναμε ἀπὸ ἔφημερίδα ὅτι γύρισαν στὸν τόπο τους, προσεταιρίστηκαν διαφορετικὰ κόμματα καὶ ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ κατάφερε νὰ κρεμάσῃ τὸν ἄλλο. Μὲ ὅλη τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς δικαιοσύνης. Μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ ἓναν ἐνοχλητικὸ ἀντίπαλο. Τὴν ἀφήγηση συνώδευε ἡ φωτογραφία μὲ τὴν ἀγχόνη. Ὁ ἄψυχος κοσμικὸς ἄνθρωπος, μὲ τὸ μισὸ κορμὶ γυμνὸ, αἰωρεῖται μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ πλήθους. Φριχτὸ θέαμα! Ἦταν ἀνάμεσα στοὺς «πολιτισμένους», ἀλλὰ τὸ πρωταρχικὸ πολιτικὸ ἐνστικτο ἀνατίναξε τὸν πολιτισμὸ γιὰ νὰ ἀνοίξῃ δρόμο στὴ φύση. Ἄνθρωποι πού θὰ πίστευαν τὸν ἑαυτό τους ἱκανὸ νὰ βάλουν σὲ συμμετρία τὴν τιμωρία μὲ τὸ ἀδίκημα, ἂν εἶχαν νὰ κάμουν μὲ ἔνοχο, φτάνουν ἀμέσως στὴν καταδίκη σὲ θάνατο, ὅταν μίλησεν ἡ πολιτικὴ. Ἔτσι οἱ ἐργάτιδες μέλισσες φονεύουν μὲ τὸ κεντρί των τοὺς ἀρσενικοὺς ὅταν κρίνουν ὅτι ἡ κυψέλη δὲν ἔχει πιά τὴν ἀνάγκη των.

Ἄλλὰ ἄς ἀφήσωμε κατὰ μέρος τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ «ἀρχηγοῦ», καὶ ἄς ἐξετάσωμε τὰ σχετικὰ αἰσθήματα ἐκείνων πού διευθύνουν καὶ ἐκείνων πού διευθύνονται. Αὐτὰ τὰ αἰσθήματα θὰ εἶναι πρὸ καθαρὰ ἐκεῖ ὅπου ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ θὰ εἶναι πρὸ ὁρατῆ, σὲ κοινωνία μεγάλη πιά, μὰ πού θάχῃ μεγαλώσει χωρὶς ριζικὴ τροποποίηση τῆς «φυσικῆς κοινωνίας». Ἡ ἰθύνουσα τάξη, στὴν ὁποία θὰ συμπεριλάβωμε τὸ βασιλέα, ἂν ὑπάρχῃ βασιλιάς, μπορεῖ νὰ στρατολογηθῇ καθ' ὁδὸν μὲ διαφορετικὰς μεθόδους· πάντα ὅμως πιστεύει γιὰ τὸν ἑαυτό της ὅτι ἀνήκει σὲ ἀνώτερη φυλὴ. Αὐτὸ δὲν ἔχει τίποτε τὸ ἐκπληκτικόν. Ἐκεῖνο πού θὰ ἦταν γιὰ μᾶς περισσότερο ἐκπληκτικόν, ἂν δὲν ἦμασταν εἰδοποιημένοι γιὰ τὸ διμορφισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ λαὸς εἶναι πεπεισμένος γιὰ τὴν ἔμφυτη αὐτῆ ἀνωτερότητα. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ὀλιγαρχία κατέγινε στὴν καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος. Ἄν ὀφείλῃ τὴν ἀρχὴ της στὸν πόλεμο, θὰ πιστέψῃ καὶ θὰ

κάμη νὰ πιστέψουν σὲ στρατιωτικὲς ἀρετὲς ποὺ θὰ εἶχαν γεννηθῆ μ' αὐτὴ τὴν τάξην καὶ θὰ μεταδίδονταν κληρονομικά. Διατηρεῖ ἄλλωστε πραγματικὴ ἀνωτερότητα δύναμης, χάριν εἰς τὴν πειθαρχία ποὺ ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ της, καὶ στὰ μέτρα ποὺ παίρνει γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κατώτερη τάξην νὰ ὀργανωθῆ μὲ τὴ σειρά της. Ἡ πείρα ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ δείξῃ στοὺς κατώτερους σὲ παρόμοια περίπτωσις ὅτι οἱ ἰθύνοντες εἶναι καμωμένοι ὅπως αὐτοί. Ἀλλὰ τὸ ἐνστικτὸ ἀντιστέκεται. Δὲν ἀρχίζει νὰ ὑποχωρῆ παρὰ μόνο ὅταν ἡ ἴδια ἢ ἀνώτερη τάξην τὸ προσκαλῆ νὰ τὸ κάμη. Ἄλλοτε τὸ κάνει ἀκούσια, ἀπὸ φανερὴ ἀνικανότητα, ἀπὸ καταχρήσεις τόσο πρόδηλες, ὥστε ἀποθαρρύνει τὴν πίστη ποὺ τῆς εἶχαν. Ἄλλοτε ἡ πρόσκλησις εἶναι ἐκούσια, ἐπειδὴ τοῦτα ἢ ἐκεῖνα τὰ μέλη της στράφηκαν ἐναντίον της, συχνὰ ἀπὸ προσωπικὴ φιλοδοξία, κάποτε ἀπὸ αἴσθημα δικαιοσύνης : γερομένοι πρὸς τὴν κατώτερη τάξην, διαλύουν τότε τὴν αὐταπάτην ποὺ διατηροῦσεν ἢ ἀπόστασιν. Ἔτσι εἶναι ποὺ εὐγενεῖς συνεργάστηκαν εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1789, ἢ ὁποία κατέλυσε τὸ προνόμιον τῆς καταγωγῆς. Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐπιθέσιν ἐναντίον τῆς ἀνισότητος—δικαιολογημένης ἢ ἀδικαιολόγητης—ἤρθε γενικὰ ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ τὸ περιβάλλον ἐκείνων ποὺ εἶχαν τὴν καλύτερη μερίδα, καὶ ὄχι ἐκ τῶν κάτω, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ περιμένῃ, ἂν εἶχαμε νὰ κάμωμε μόνο μὲ ταξικὰ συμφέροντα. Ἔτσι ἄστοι καὶ ὄχι ἐργάτες ἔπαιξαν τὸ σπουδαιότερον ρόλον εἰς τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1848, ποὺ διευθύνονταν (πρὸ πάντων ἢ δεύτερη) ἐναντίον τοῦ προνομίου τοῦ πλούτου. Ἀργότερα ἦσαν ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν μορφωμένην τάξην ποὺ διακήρυξαν τὴν μόρφωσιν γιὰ ὅλους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἂν μιὰ ἀριστοκρατία πιστεύῃ φυσικά, θερησκευτικὰ εἰς τὴν ἐμφυτὴν ἀνωτερότητα της, ὁ σεβασμὸς ποὺ ἐμπνέει εἶναι ὄχι λιγώτερον θερησκευτικὸς, ὄχι λιγώτερον φυσικὸς.

Καταλαβαίνομε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔφτασε εἰς τὴν δημοκρατίαν ἀργὰ (γιατὶ οἱ ἀρχαῖες πολιτεῖες στάθησαν ψεύτικες δημοκρατίες, χτισμέναι ἀπάνω εἰς τὴν δουλείαν καὶ ἀπαλλαγμέναι μὲ τὴν θεμελιώδη τούτη ἀνομίαν ἀπὸ τὰ πρὸ μεγάλα καὶ τὰ πρὸ στενόχωρα προβλήματα). Ἀπὸ ὅλες τὴς πολιτικῆς ἀντιλήψεις ἡ δημοκρατία εἶναι, ἀλήθεια, ἡ πρὸ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν φύσιν, ἢ μόνον ποὺ ξεπερνᾷ, τουλάχιστον σὲ ἔντασιν, τοὺς ὅρους τῆς «κλειστῆς κοινωνίας». Ἀποδίδει στὸν ἄνθρωπον ἀπαραβίαστα δίκαια. Τὰ δίκαια αὐτά, γιὰ νὰ μείνουν ἀπαρα-